

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ma‘rufjon Yo‘ldoshev

O‘ZBEK TILI PRAKTIKUMI

II qism

TOSHKENT – 2006

ANNOTATSIYA

Ushbu qo'llanma o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, unda talabalarning umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida ona tili fanidan olgan bilimlarini mustahkamlash hamda "Hozirgi o'zbek adabiy tili" deb ataladigan nazariy kursni o'rganishga tayyorlash maqsad qilib olingan.

Qo'llanma morfologiya bo'limini o'z ichiga olgan. Unda so'zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bog'liq qonun-qoidalar, so'zlarning mushtarak yoki farqli belgilari asosida turkumlarga ajratilishi, so'z turkumlari tavsifi, so'zlarni turkumlar bo'yicha tahlil qilish kabi masalalar yoritilgan va badiiy asarlardan tanlab olingan mashqlar berilgan. Nazariy ma'lumotlar imkon qadar ixchamlashtirilgan va esda saqlashni osonlashtirish maqsadida turli jadvallarda berishga harakat qilingan.

Taqrizchilar: H.A.Jamolxonov O'zbek tilshunosligi kafedrası professorı,
filologiya fanlari nomzodi

H. Muhiddinova Jahon Tillari universiteti O'zbek tili kafedrası
mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Mas'ul muharrir: Q.Sapayev O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2006-yil 18-iyuldagi 166-buyrug'iga asosan 0220 raqamli guvohnoma.

© Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti

GRAMMATIKA

Grammatika tilshunoslikning bir qismi bo'lib, u tilning grammatik qurilishini o'rganadi. *Grammatikada* so'zlarning shakliy o'zgarishi, so'z birikmalari hosil qilish usullari, vositalari va gap qurilishi bilan bog'liq qonuniyatlar o'rganiladi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar yakka holda fikr ifodalamaydi. Masalan: *To'satdan yomg'ir yog'a boshladi*. Bu gap tarkibidagi so'zlar (to'satdan, yomg'ir, yog'moq, boshlamoq) ma'lum grammatik qonun qoidalar asosida shakllantirilgandan so'ngina fikr ifodalamoqda. Demak *grammatika* so'zlarning shakllanishi, birikishi va ularning fikr anglatish tarzini o'rganadi. Grammatika ikki qismni - *morfologiya* va *sintaksisni* o'z ichiga oladi.

MORFOLOGIYA

Morfologiya (yunoncha *morphe* – «shakl», *logos* – «ta'limot») so'z va uning grammatik xususiyatlari haqidagi ta'limotdir. *Morfologiyada* so'zning morfologik tuzilishi, yangi shakl va ma'nolar hosil qilishi bilan bog'liq qonun-qoidalar o'rganiladi. Morfologiyada so'zlar mushtarak yoki farqli belgilari umumlashtirilgan holda turkumlarga ajratib o'rganiladi. So'z leksikologiyada leksik birlik sifatida, morfologiyada esa grammatik birlik sifatida o'rganiladi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

So'zning borliqdagi narsa, belgi harakat va voqea-hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalashi uning *leksik ma'nosi* hisoblanadi. Leksik ma'no so'zning lug'aviy (asosiy, o'zak negiz) qismi orqali anglashiladi. So'zning biror turkumga mansubligini ko'rsatuvchi umumiy kategorial ma'no va so'zning ma'lum bir grammatik shakli ifodalaydigan ma'no *grammatik ma'no* deyiladi. Demak, grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra ikki turlidir:

1. Ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no. Masalan: *yomg'ir, bahor, shirinlik, qush, daraxt* kabi so'zlar uchun mushtarak bo'lgan ma'no predmetlik tushunchasini anglatishidir. Xuddi shu umumiy grammatik ma'no ularning ot turkumiga mansubligini ko'rsatadi.

2. So'zlar asosiy leksik ma'nosidan tashqari qo'shimcha grammatik ma'noni ham ifodalaydi. Masalan: *kitobim, kitobing, kitobi; uyga, uyda, uydan, bordik, yaqinlashyapti* so'zlaridagi egalik, kelishik, zamon, va shaxs-son qo'shimchalari yordamida ifodalanayotgan ma'no ham grammatik ma'no hisoblanadi.

So'zning grammatik ma'nosi uning grammatik shakli orqali reallashadi. Masalan: *kitoblar* so'zidagi aniq bir predmet va uning ko'pligi ma'nosi *-lar* affiksi yordamida, *ishlayapmiz* so'zining grammatik ma'nosi (zamon va shaxs-son) *-yap,-miz* morfologik ko'rsatkichlari vositasida anglashilmoqda.

So'z shakli quyidagicha hosil qilinadi:

1. Sintetik shakl. Soʻzning oʻzak-negiziga qoʻshimchalar qoʻshish orqali hosil qilinadi: *kuldi, yigʻlayapti, qalamni, shahardan* kabi.

2. Analitik shakl. Yordamchi soʻzlar ishtirokida hosil qilinadi: *qalam bilan, maktab tomon*. Nutqda sintetik va analitik shakllar aralash holda qoʻllanishi mumkin: soʻzla+*b* ber+*dim*, ona+*m* uchun; koʻr+*ib* tur+*ib*+*man*.

3. Juft va takroriy shakl. Bu tipdagi soʻz shakllari ham maʼlum bir grammatik maʼnoni ifodalashga xizmat qiladi.

Juft shakl. Bir turkumga mansub ikki soʻzning juft holda qoʻllanishidan yuzaga keladi. Bir turkumga mansub har qanday soʻzni juft holda qoʻllab boʻlmaydi. Buning uchun ularning maʼno munosabati eʼtiborga olinadi. Soʻzlar juft holda qoʻllanganda umumlashtirish, jamlik maʼnolari oʻrtaga chiqadi: *qishin-yozin (doim), katta-kichik (barcha), mayda-chuyda (arzimas narsalar), aji-buji (tartibsiz), ora-sira (baʼzan)*.

Nutqimizda juft soʻzlar qismlarining oʻrni asosan oʻzgartirilmay qoʻllanadi. *Kalta-kulta, oʻlda-joʻlda, ota-bola*. Baʼzi juft soʻzlar qismlarining oʻrni almashtirib qoʻllash mumkin: *eson-omon – omon-eson, asta-sekin – sekin-asta*.

Takroriy shakl. Leksik va grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil etuvchi, takror holda qoʻllangan soʻz shakli takroriy shakl hisoblanadi: *katta-katta (binolar), chopa-chopa (charchamoq), joy-joyiga (oʻtirmoq), tez-tez (gapirmoq)*.

Bir soʻzni ketma-ket qoʻllash bilan takroriy shakl hosil boʻlavermaydi. Takroriy shaklda soʻzning leksik maʼnosidan tashqari maʼlum bir grammatik maʼnolar ifodalanishi lozim.

Masalan: Berganing bir yumurta,
Oʻldirding *turta-turta*. (Maqol)
Berganga - *qoʻsha-qoʻsha*,
Bermaganga *oʻsha-oʻsha*. (Maqol)
Gul – *dasta-dasta*,
Gul – bermagan nokasta. (Maqol)
Ilib-ilib, yoz boʻlar,
Sovib-sovib, qish boʻlar. (Maqol)

Keltirilgan misollardagi *qoʻsha-qoʻsha, dasta-dasta* takroriy shakllari koʻplik maʼnosini, *turta-turta, ilib-ilib, sovib-sovib* harakatning takroriylikini ifodalaydi. Takroriy shaklni *uslubiy takrordan* farqlash kerak. Masalan: - *Iya, iya, biz turganda nega endi siz pol yuvarkansiz, opa?* – *Dod, dod! Omonatimdan ayrildim.* – *Obbo, - dedi Bozorboy uf tortib, - boʻpti, boʻpti, toʻrtta balon berib yuboraman. Qutuldimmi?!* (S.Ahmad)

Uslubiy takror tarkibidagi soʻzlar birgalikda boshqa bir maʼnoni ifodalamaydi, bir butunlikni hosil qilmaydi. Qaytarilayotgan soʻz asosan, taʼkidni kuchaytirish uchun ishlatiladi.

Otlarning ma'no va grammatik belgilari

Predmetlik ma'nosini bildiruvchi so'zlar turkumi *ot* deyiladi. Ot son, egalik, kelishik kategoriyalari, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanadigan morfologik shakllarga, shuningdek, o'ziga xos so'z yasalish tizimiga ega. Masalan: *ishchilarimizning* so'zida *-chi* — so'z yasovchi, *-lar* — ko'plik, *-imiz* — egalik, *-ning* — kelishik shaklini hosil qiluvchi qo'shimchalardir.

Otlar *kishi nomlarini*: Ahmadjon, Nozimbek, Maftuna, Muslima; *o'rin-joy nomlarini*: Farg'ona, Samarqand, maktab, qishloq; *daraxt va o'simlik nomlarini*: chinor, majnuntol, kashnich; *narsa-buyum nomlarini*: cho'mich, kosa, ko'ylak; *vaqt-fasl nomlarini*: yil, daqiga, soat, hafta, oy, yoz, kuz, qish, bahor, mart, may; *voqea-hodisa nomlarini*: majlis, dars, to'fon, zilzila; *Yer va osmon jismlari nomini*: tuproq, tog', tosh, quyosh, yulduz. Shuningdek: sevgi, tinchlik, orzu, yaxshilik, qobiliyat kabi mavhum tushuncha nomlarini ifodalab keladi.

Ot turkumidagi so'zlar sifat, son, olmosh, fe'l va ravish turkumidagi so'zlar bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *shirin olma, uchta qalam, o'sha kitob, maktabda ishlamoq, ko'p odam* kabi.

Ot gapda turli vazifalarda kela oladi, lekin ega vazifasida kelishi uning yetakchi sintaktik belgisidir.

Ot turkumiga mansub so'zlar bosh kelishikda kelganda — *ega* va *kesim*, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olganda *aniqllovchi, izohlovchi, to'ldiruvchi, hol va undalma* bo'lib keladi. Masalan, *Ko'z - qo'rqoq, qo'l - botir (Maqol). Gullarning ichida eng qadrlisi - atrgul. Azamat teraklarning yaproqlari kumush astarlarini oyga tutib, orom uyqusiga ketishgan (S.Ahmad). Yo'lchi o'z do'sti Qoratoy temirchi bilan hangomalashib o'tirar edi (Oybek). Adabiyot ilmi xuddi yong'oqqa o'xshaydi: sirti qattiq, lekin ichidagi mag'izi shirin (A.Qahhor). Osmonda yulduzlar siyrak qoldi (P.Qodirov). — Bolam, hech kim otasiz o'smabdimi, bo'ying cho'zilib qoldi, endi o'zing ota bo'lasan, mana ko'rasan (S.Ahmad).*

Otlarning ma'no turlari

Otlar ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi: *atoqli* otlar, *turdosh* otlar.

Predmet, voqea-hodisalarga atab qo'yilgan otlar *atoqli otlar* deyiladi. Atoqli otlar bir xildagi predmet yoki voqea-hodisalarning birini ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi. Tilimizning lug'at zahirasi atoqli otlar ma'lum bir o'rinni egallaydi. Kishilarning ismlari, familiyalari, otasining ismi, tahalluslar, laqablar, planeta va yulduzlarning nomlari, uy hayvonlari va qushlarga atab qo'yilgan nomlar, geografik nomlar, tashkilot va idora nomlari, gazeta va jurnal nomlari atoqli otlar sifatida o'rganiladi. Tilshunoslikda atoqli otlarni o'rganuvchi soha *onomastika* (yunoncha «nom qo'yish san'ati») deb yuritiladi. Atoqli otlar